

Adana Tarihi Kent Merkezinde Morfolojik Bir Değerlendirme: Abidinpaşa Caddesi Örneği¹

*

Beliz Büşra Şahin²
ORCID: 0000-0002-1403-3642

Fazilet Duygu Saban³
ORCID: 0000-0002-8906-6748

Öz

Yaşadığımız kentler zaman içerisinde fiziksel olarak bir takım değişimlere uğramaktadır. Değişimler gerçekleşirken oluşan yeni koşullar yalnızca fiziksel bağlamla sınırlı olmayıp, sosyal yapıda da çeşitli ölçekte değişikliklere sebep olmaktadır. Kentsel morfoloji çalışmaları bu bağlamda kent içerisinde meydana gelen farklı kapsamlardaki değişimi ele alarak, söz konusu değişim sürecini okumamıza yardımcı olmaktadır. Çalışmanın amacı Adana tarihi kent merkezinde bulunan Abidinpaşa Caddesi'nin 1938 ve 2018 yılları arasındaki fiziki formunda meydana gelen değişimi morfoloji yaklaşımı bağlamında analiz etmek ve değişimin ardındaki çeşitli etkenlerin içeriğini ve etkilerini değerlendirmektir. Coğrafya ve tarih temelli morfoloji yaklaşımıyla analiz edilen çalışma alanı, kadastro haritaları, hâlihazır haritalar gibi kentin fiziki gelişim sürecinin takip edilebileceği materyaller yardımıyla dönemlere ayrılarak incelenmiştir. Çalışma sonucunda Roma Dönemi'nden günümüze kadar varlığını sürdürdüğü tahmin edilen Abidinpaşa Caddesi'nde zaman içerisinde meydana gelen dönüşümün binalar, arazi kullanımı ve kat adedi bakımından esaslı şekilde gerçekleştiği, buna karşın sokak dokusunda ve parsellerdeki değişimin daha küçük ölçekli olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Adana, Abidinpaşa Caddesi, Adana tarihi kent merkezi, kentsel morfoloji

¹ Bu çalışma, Beliz Büşra Şahin'in "Adana Tarihi Kent Merkezinde Morfolojik Bir Okuma; Abidinpaşa Caddesi'nin 1938-2018 Yılları Arasındaki Fiziki Değişimi" başlıklı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiştir.

² Mimar, Adana Büyükşehir Belediyesi, E-mail: busrasahin48@gmail.com

³ Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, E-mail: fduygu@cu.edu.tr

A Morphological Evaluation in Adana Historical City Center; Transformation of Abidinpaşa Avenue

*

Beliz Büşra Şahin⁴

ORCID: 0000-0002-1403-3642

Fazilet Duygu Saban⁵

ORCID: 0000-0002-8906-6748

Abstract

The cities that we live change as a result of various physical conditions in time. The new circumstances which occur during that change are not restricted with physical context but also causes other changes in the social structure in various scales. Urban morphology, in this context focuses on various types of changes within cities and helps to read the process of change. The purpose of this study is to analyze the physical transformation of Abidinpaşa Avenue which is located in the historical city center of Adana, between 1938-2018 by using morphological methods and to evaluate the contents and the effects of the factors behind the change. The study area which was analyzed by geography and history based morphological approaches was divided into periods with the help of materials that are suitable for following the physical development processes of the city such as cadastral maps and current maps. As a result of the study, it is revealed that the transformation in Abidinpaşa Avenue, which is estimated to have existed since the Roman Period, underwent a fundamental change in terms of buildings, land use and number of storeys, whereas the change in street fabric and parcels realized in a smaller scale.

Keywords: Adana, Abidinpaşa Avenue, Adana historical city center, urban morphology

⁴ Architect, Adana Metropolitan Municipality, E-mail: busrasahin48@gmail.com

⁵ Prof. Dr., Çukurova University, E-mail: fduygu@cu.edu.tr

Giriş

Lefebvre (2014, s.67) kentsel mekânı tanımlarken her toplumun mekânsal pratiğinin o toplumun kentsel mekânını oluşturduğunu söylemektedir. Bu tanım çerçevesinde, fiziki bir yapı olan kentsel mekânın oluşumunun, bir insan topluluğu ve bu topluluğun gerçekleştirdiği eylemlere bağlı olarak gerçekleştiği söylenebilir. İnsan, eylem ve mekân kavramları bu tanım doğrultusunda kentten bileşenleri olarak kabul edildiğinde, kentten değişken bir insan ve eylemler topluluğu olduğunu söylemek kaçınılmazdır. Çeşitli insan topluluklarıyla beraber değişen eylemleri ve bu eylemlerin gerçekleştiği çeşitli mekânları içermesiyle kent, farklı bağlamlarda varlık gösteren ve bu bağlamlar çerçevesinde tanımlanabilecek bir kavramdır.

Kent ve kentsel mekâna dair yapılan tanımlamalar incelendiğinde, Aristo (Topal, 2004, s.277) kenti insanların daha iyi bir yaşam sürmek için toplandıkları bir yer olarak tanımlarken, Calvino'nun (2012, s.13) kenti "Kent, çok çeşitli sınıf ve karakterlere sahip milyonlarca insan tarafından algılanabilen ve hatta zevk alınan bir nesne olmanın ötesinde, yapısını kendince sebeplere göre sürekli geliştiren pek çok yaratıcının da ürünüdür." ifadesiyle tanımladığı görülmektedir. Kentsel mekânı, yapılar dışarısında kalan boşluklar olarak ele alan Krier'le (1979) beraber, Lynch'in (2010) kent imajları üzerinden geliştirdiği kentsel mekân tanımlaması ise kent kavramının çeşitli bağlamlarda ele alınan ve tartışılan çok disiplinli bir kavram olduğunu gösterir ve bu tanımlamalar çeşitlenebilir.

Kentsel mekânın biçimini ele alan kentsel morfoloji ise (Larkham, 1998, s.159), kentsel mekânın belirli bir süre içerisinde geçirdiği dönüşümün fiziki, sosyal ve tarihi açılardan incelenmesine yardımcı olan bir kentsel mekân okuma yaklaşımıdır. Kentsel morfolojiye dair çeşitli bağlamlarda tanımlara rastlanmakta, kentsel morfolojinin, insan yerleşimi olarak bir kent incelemesi olduğu (Moudon, 1997) ya da kentsel yapıların tamamı üzerinden şehrin coğrafyası, tarihi ve yaşamını genel hatlarıyla ele alan (Rossi, 2006) bir disiplin olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu tanımların farklı bağlamlar özelinde çeşitlendiği görülmektedir.

Kentsel morfoloji çalışmalarının temelini 19. Yüzyıl'ın sonlarında Almanca konuşulan ülkelerde fiziki ve beşeri coğrafya alanlarında yapılan çalışmalar oluşturmaktadır (Hoffmeister, 2004, s.3-5). Kent coğrafyası ile başlayan kent formuna yönelik çalışmalar, ilerleyen yıllarda kentsel peyzaj, sanatsal coğrafya ve kültürel coğrafya gibi alanlarda da çeşitlenmiştir (Whi-

tehand, 1981, s.1-8). Avrupa'da kentsel morfolojiye dair çalışmaların hız kazandığı döneme paralel olarak bu alanda öncü çalışmalara sahip olan M.R.G. Conzen, 1926 yılında araştırmalarına Almanya'da başlamış, 1900'lü yıllardan bu yana kentsel morfolojinin temelini oluşturan kültürel coğrafya, tarihi coğrafya ve ekonomik tarih alanlarındaki çalışmalar Conzen'in geliştirmiş olduğu morfoloji yaklaşımının içeriğine katkıda bulunmuştur. Conzen'in coğrafya kökenli çalışmalarına bağlı olarak geliştirmiş olduğu kent plan çözümlemesi yöntemi kentsel morfoloji alanına özgün ve öncü bir bakış açısıyla katkı sağlamış ve gelişimine yön vermiştir (Whitehand, 1981, s.8-18).

Kentsel yapı (kentsel artifakt) temelinde gelişen morfoloji yaklaşımları öncelikli olarak İtalya'da ortaya çıkarken, bu yaklaşımın öncüsü olan Save-rio Muratori (1960)'nin geliştirmiş olduğu operasyonel tarih yaklaşımı, kente dair bilgi üretimini ve bu bilginin mimari üretime katkı sağlamasını amaçlar. Tipomorfoloji adı verilen bu morfoloji yaklaşımı, yapı ve yapılar arasındaki boşlukları detaylı olarak sınıflandırarak kent formunu açıklar. Tipomorfoloji, çalışma ölçeği olarak geniş bir aralığa, çalışma alanı olarak ise küçük bir odadan kentsel bir alanı kapsayabilecek kadar çeşitliliğe sahiptir (Moudon, 1994, s.289-292).

Tipomorfolojik çalışmaların devamında, kentsel formu sosyolojik olarak ele alan çalışmalar Fransa'da ortaya çıkmış ve dönemin ünlü sosyolog ve tarihçilerinin yaptığı çalışmalar da bu alana katkı sağlamıştır (Darin, 1998). Fransız mimarlar Philippe Panerai, Jean Castex ve sosyolog Jean Charles Depaule'ün 1977 yılında yayınlamış olduğu "*Formes Urbaines*" adlı eser bu alanda önemli çalışmalardan olmakla beraber, çalışma Avrupa'da bazı kentlerin oluşumunu binaların inşa sürecinden başlayarak detaylı olarak ele almaktadır (Panerai vd., 2004).

Almanya, İtalya ve Fransa'da yapılan bu çalışmalar kentsel morfoloji alanında üç farklı ekolün ortaya çıkmasına katkı sağlarken, Moudon (1997, s.7-8) bu yaklaşımları şu şekilde sınıflandırmıştır;

1. Kent formunu açıklayarak ve tanımlayarak inşa teorileri üretmeyi amaçlayan yaklaşım; Bu yaklaşım özellikle coğrafya temelli çalışmalarda olup, Birmingham Okulu'nda görülmektedir. Fransız okulunda çalışmalar yapan sosyal bilimciler de morfoloji çalışmalarında bu yaklaşımı benimsemiştir.
2. Kentsel tasarıma dair teoriler geliştirmeyi amaçlayan kuralcı yaklaşım; Bu yaklaşım şehirlerin nasıl inşa edildiğine odaklanır. İtalyan

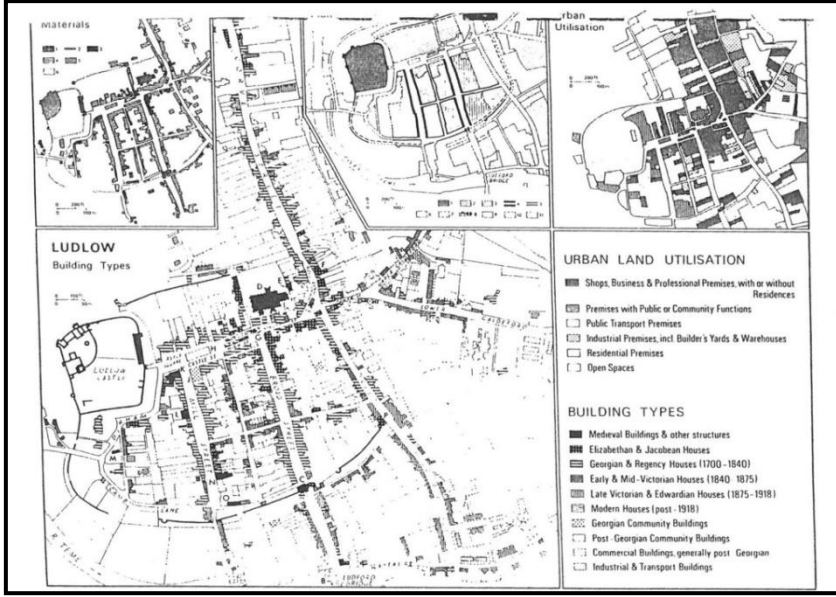
Okulu'nda görülen bu yaklaşım, tarihi bina ve kent yapım geleneklerine odaklanarak teori geliştirmeyi amaçlar.

3. Geçmiş tasarım teorilerinin etkilerini ele alan yaklaşım. Bu yaklaşım tasarım teorilerini, fikirsel ve uygulanan olarak ele alır ve eleştirir. Fransız Okulu bu yaklaşım doğrultusunda modernizmin 18. Yüzyılda yapılmış şehircilik uygulamalarındaki izlerini takip eden çalışmalar yapmıştır.

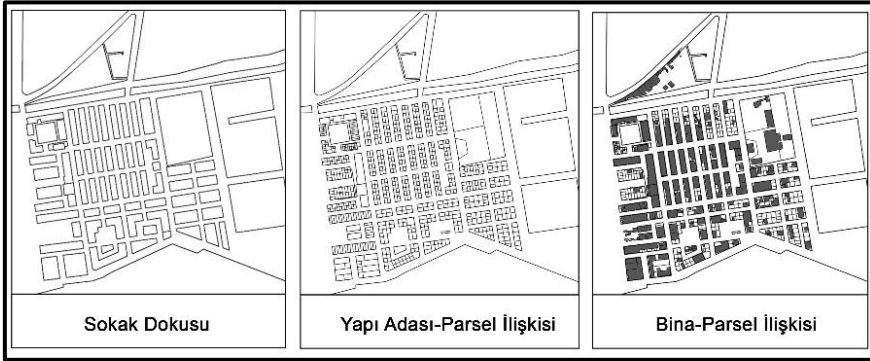
Araştırma kapsamında yukarıda sözü edilen kentsel morfoloji yaklaşımlarından M.R.G. Conzen'in geliştirmiş olduğu kültürel coğrafya, tarihi coğrafya ve ekonomik tarih temelinde geliştirilen kent-plan çözümlemesi yöntemi benimsenmiş ve bu bağlamda inceleme yapılmıştır. Bunun nedeni tipomorfolojik araştırmanın kent formundaki dönüşümü açıklamaya uygun olmaması ve plansız olarak gerçekleşen değişimlerin planlama teorileriyle açıklanamayacak olmasıdır.

Yöntem

Kent plan çözümlemesi yöntemini tanımlarken kentsel peyzaj kavramı üzerinde duran Conzen (1960), kentlerin coğrafi karakterinin kentsel peyzajları üzerinden okunabileceğini ifade etmiş; kentsel peyzajı ise, şehir planının, yapı dokusunun ve arazi kullanım özelliklerinin bütününe oluşturduğunu ifade etmiştir (Şekil 1). Conzen'in (1960) bu üç bileşen içerisinde şehir planını tanımlarken sokak dokusu, doluluk-boşluk ilişkisi, yapı adası-parsel ilişkisi, bina-parsel ilişkisi ve arazi kullanımı özellikleri üzerinde durarak yapmış olduğu morfolojik analizlerde bu bileşenler temelinde saptamalar yaptığı görülmektedir.

Şekil 1. Kentsel Peyzaj Bileşenleri (Whitehand, 1981: 70)

Şekil 2. Şehir Planı Bileşenleri (Şahin, Yıldız, Saban, 2018)

Çalışma kapsamında yöntem olarak belirlenen Conzen'in kentsel morfoloji yaklaşımı çerçevesinde çalışma alanı olarak belirlenen Abidinpaşa Caddesi'nin morfolojik değişimi caddeyi oluşturan yapı adaları üzerinden incelenmiş, caddede meydana gelen değişimi incelemek üzere çeşitli materyallerden yararlanılmıştır. Morfolojik analiz yapmak üzere gerekli olan sokak dokusu ve doluluk-boşluk şemalarını hazırlamak için Adana kentine ait 1938 tarihli kadastr haritası ile 1965 ve 2018 tarihli hâlihazır haritalardan yararlanılmıştır. 1965 yılına dair kadastral değişimin izlenebileceği yeterli veriye ulaşılamaması sebebiyle bina-parsel ilişkisi ve yapı adası-parsel ilişki-

lerine ait analizler yalnızca 1938 ve 2018 yıllarına ait haritalar üzerinden değerlendirilmiştir. Tarihi kent merkezine ait fotoğraflar, 1965 ve 1985 tarihli hava fotoğrafları da çalışma alanının geçmişteki fiziki yapısını okumak adına faydalanılan materyallerdendir.

Ulaşılabilen en eski tarihli kadastro haritası olması sebebiyle, 1938 tarihli kadastro paftaları çalışmanın sürecinin belirlenmesini sağlamış, Abidinpaşa Caddesi'nin morfolojik değişimi M.R.G Conzen'in geliştirmiş olduğu coğrafya temelli morfoloji yaklaşımı bağlamında 1938 ve 2018 yılları arasında ele alan 80 yıllık bir süreç içerisinde değerlendirilmiştir.

Tarihi ve Kentsel Gelişim Süreciyle Adana Kenti

Adana kentinin geçmişine yönelik çalışmalar incelendiğinde, kentin Neolitik Çağ'a kadar uzanan tarihinin birçok medeniyetin hükmünde varlığını sürdürdüğü görülmektedir (Altay, 1965). Antik dönemlere dair fiziksel olarak en fazla kalıntı Roma Dönemi'ne ait olmakla beraber, Adana sınırları içerisinde Hititlerin, Asurluların, Perslerin ve Selekilerin de hakim olduğu bilinmektedir (Saban, 2017).

Roma Döneminde inşa edilen Taş Köprü Adana tarihi kent merkezinde günümüze kadar ulaşan önemli eserlerden birisidir. Taş Köprü'nün batı ucunda başlayan ve çalışma alanı olan Abidinpaşa Caddesi'nin de Roma döneminden kalan sütunlu bir cadde olduğuna dair görüşlere rastlanmakta ve kentte bu dönemde şehir suru, hamam, odeon ve tiyatro gibi yapıların inşa edilmiş olduğu savunulmaktadır (Hild ve Hellenkemper, 1990, s.154-158) (Saban, 2017, s.3).

MS 7. Yüzyıl'a geldiğinde Abbasiler tarafından Adana kentine gerçekleştirilen İslam akınları neticesinde kentte bazı yapı ve onarım çalışmalarının meydana geldiği, bu dönemde Taşköprü ve İç Kale'nin de onarılan yapılar arasında olduğu bilinmektedir (Oral, 1996). 14. Yüzyıla kadar sırasıyla Rumlar, Selçuklular ve Ermeniler'in yönetimi altında varlığını sürdüren Adana kentine 1353 yılında Ramazan Bey öncülüğünde Türkmen aşiretleri yerleşmiş ve Ramazanoğlu Beyliği de 1608 yılına kadar kentte hüküm sürmüştür (Umar, 2010). Günümüzde varlığını koruyan eski eserlerin büyük çoğunluğu 16. Yy'dan kalmıştır ve inşa edilen vakıf eserlerin kent kültürü ve gelişimine büyük katkısı olmuştur (Faroqhi, 1994; Saban, 2017). 17. yüzyıl başından itibaren Ramazanoğlu Beyliği'nin hükmü sona ererken, 20. Yy'a kadar geçen dönemde kentin fiziki gelişimine dair gelişmelerin takip edilebileceği fazla kaynak bulunmamakta, kentin 17.yydan 20. Yy'a kadar

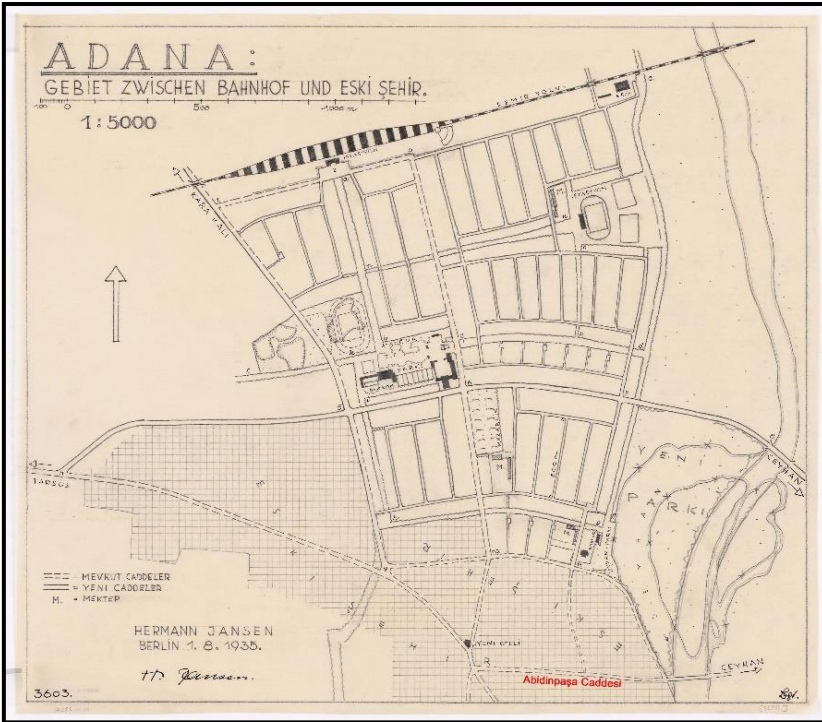
geçen süre içerisinde fazla gelişim göstermediği düşünülmektedir (Saban, 2017).

Şekil 3. Adana Kentinin 1918 Tarihli Hâlihazır Haritası -Yazar Tarafından Abidinpaşa Caddesi Eklenmiştir- **Kaynak:** <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=51&SID=15789978116680>

1900'lü yılların başında kentin fiziki yapısını etkileyen en önemli olaylardan biri iç karışıklıklar dolayısıyla meydana gelen yıkımlar olmuş, söz konusu iç karışıklıklar kentin fiziki yapısının gelişim gösterememesine sebep olmuştur (Şekil 3). Cumhuriyet'in ilk yıllarına gelindiğinde ülke çapındaki

modern şehircilik politikaları Adana kentinin de gündeminde yer alırken kent ölçeğinde çalışmalar başlamış, Adana kenti için ilk şehir planı etüdüleri 1934-1937 yılları arasında Hermann Jansen tarafından çalışılmıştır. İlk olarak İstasyon Binası ve tarihi kent merkezi arasında kalan bölgeye dair çalışmalar hazırlamış olan Jansen (Şekil 4), yıllar içerisinde kenti bütüncül ölçekte ele alan çalışmalarını sürdürmüştür. Jansen'in hazırlamış olduğu plan etüdüleri arasında uygulaması yapılan alan yalnızca ilk plan etüdünü kapsayan İstasyon ve tarihi kent merkezi arasındaki bölgeyle sınırlı kalmıştır (Saban, 2017).

Şekil 4. Hermann Jansen'in 1935 Tarihli Adana İmar Planı Etüdü -Yazar Tarafından Abidinpaşa Caddesi Eklenmiştir-

Kaynak: <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=79&POS=23>

1950'li yıllar Adana kentinin ekonomik olarak büyüdüğü yılları işaret ederken, bu durumun doğal bir sonucu olarak kent merkezine yapılan göçler sonucunda nüfus artmış ve yeni yerleşim alanı ihtiyacı doğmuştur. Söz konusu ihtiyaç neticesinde Adana kenti için yeni bir şehir planı yapılmak üzere İller Bankası tarafından açılan yarışma sonucunda 1966 yılında Bülent

Berksan ve ekibi tarafından hazırlanan plan (Şekil 5) seçilerek yürürlüğe konulmuştur (Çopuroğlu, 2009). Yeni şehir planıyla kent kuzeye doğru büyüme gösterirken, tarihi kent merkezi yerleşim alanlarıyla beraber kentin ekonomik merkezi olarak rantın arttığı bir bölge haline gelmiştir. Rant sonucunda tarihi kent merkezinde yapılaşma yoğunluğu artmış ve yeni planın hedeflemiş olduğu düzensiz kentleşme de önlenememiştir. 1980li yıllarda yerel yönetimlere imar planı yapma yetkisi verilmesi sonucunda mevcut imar problemlerini çözmek üzere Adana kenti için revizyon imar planları yapılmış fakat bu imar planları yoğun yapılaşmanın önünü açarak önceki senelerde yaşanan imar problemlerinin tekrarlanmasına sebep olmuştur (Altunkasa, 2004).

Şekil 5. 1966 Tarihli Adana Nazım İmar Planı –Yazar Tarafından Abidinpaşa Caddesi Eklendiği- (Adana Büyükşehir Belediyesi Arşivi Yardımıyla Üretilmiştir)

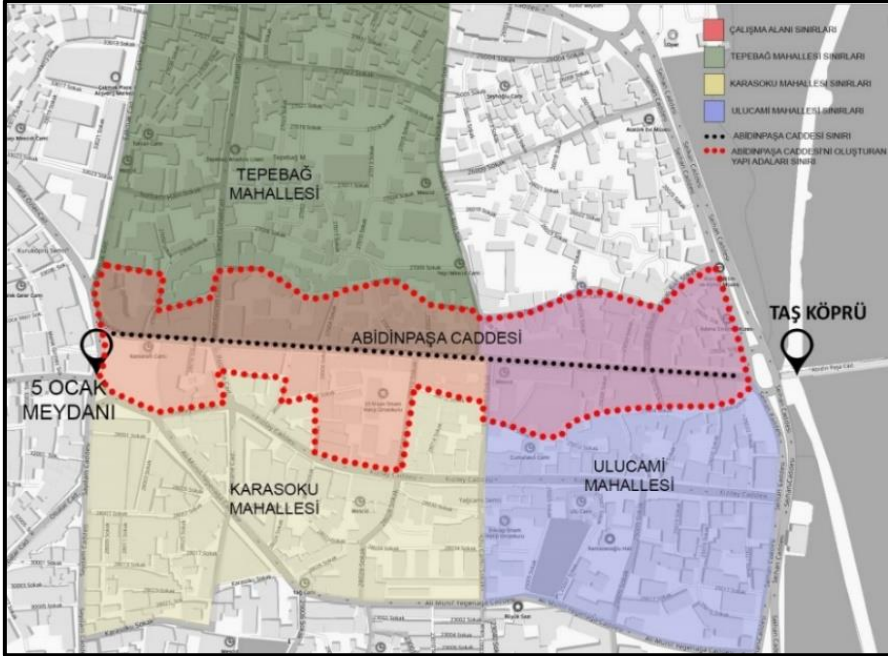
2000'li yıllar Adana kentinde kentsel dönüşümle beraber kentsel ölçekte koruma çalışmalarının da yapıldığı bir dönem olmuştur. 1998 tarihinde ilki hazırlanan Koruma Amaçlı İmar Planı, 2014 senesinde revize edilmiş ve bu kapsamda tarihi kent merkezinde koruma amaçlı yenileme çalışmaları artış göstermiştir. Çalışma alanı olarak Abidinpaşa Caddesi de kentsel gelişmelerin ilk yıllarından günümüze kadar kentsel politikalar ve uygulamalar so-

nucunda tarihi kent merkezinin ana caddelerinden biri olarak etkilenmiş ve fiziki yapısında gözle görülür sonuçlar belirlemiştir (Şahin, 2019).

Çalışma alanı: Abidinpaşa Caddesi

Günümüzde Adana tarihi kent merkezinde Tepebağ, Karasoku ve Ulucami mahallerinin kesişiminde bulunan Abidinpaşa Caddesi'nin (Şekil 6) Roma Dönemi'ne ait sütunlu bir cadde olduğuna dair görüşlerin varlığından bahsedilmiştir. Abidinpaşa Caddesi'nin doğu ve batı ucunda geçmişte var olduğu bilinen fakat günümüzde mevcut olmayan iki şehir kapısının (Ters Kapı (Tarsus Kapı) ve Kale Kapısı) varlığıyla beraber (Saban, 2017), Kostof'un (1991) Doğu Roma kentlerinin fiziksel özelliklerine yönelik olarak yaptığı detaylı fiziki tasvirin içeriği bu tahmini güçlendirmektedir. Bu tasvirde Roma kentinin fiziki özellikleri içerisinde kent merkezinde bulunan *cardo maximus* ve *decumanus maximus* adında birbirine dik kesişen iki akstan ve dik kesişen bu iki aksın bir tanesinin kent merkezindeki nehir gibi topografik hatlara dik olarak konumlandığına dair özelliklerden bahsedilir. Seyhan Nehri'ne dik olarak konumlanmış olan Abidinpaşa Caddesi'ne dair bu ve benzeri özellikler, söz konusu tahmini güçlendirmektedir (Kostof, 1991, s.142).

Abidinpaşa Caddesi'nin ismi 20. Yy' ait haritalarda da aynı isimle görülürken (Şekil 3), bu ismi 1881 yılında Adana'ya vali olarak atanan Abidin Paşa'dan aldığı, Abidin Paşa'nın valiliği döneminde kente yapmış olduğu hizmetlerden biri olarak Abidinpaşa Caddesi'nin yerinde bulunan fakat günümüzdeki doğrusal forma sahip olmayan caddenin iyileştirilerek yenilenmesi sonucunda alındığı bilinmektedir (İşisağ, 2019).

Şekil 6. Çalışma Alanı Sınırlarını Gösteren Harita (Şahin, 2019: 68)

Kent merkezinde bulunan caddenin resmi adı dışında bir dönem halk arasında Doktorlar Caddesi adıyla, günümüzde ise Bankalar Caddesi olarak anılması da tarihi caddenin önemli özelliklerinden biridir. Söz konusu adlandırmaların sebebi araştırma içeriğini oluşturmak adına belirlenen 1938 ve 2018 yılı arasındaki 80 yıllık süreçte araştırıldığında, caddede çeşitli dönemlerde var olan imgesel değerler sonucunda ortaya çıktıkları görülmüştür. 1950-1960lı yıllara kadar, caddede bulunan genel olarak az katlı müstakil yapılarda doktor muayenehanelerinin sayısının fazla olması nedeniyle bu isimle anılmaya başlandığı tahmin edilmektedir. Dönemin yerel gazetelerinde sıklıkla görülen doktor muayenehanesi ilanları ve adres tanımları (Şekil 7) bu tahmini kuvvetlendirmektedir (Şahin, 2019).

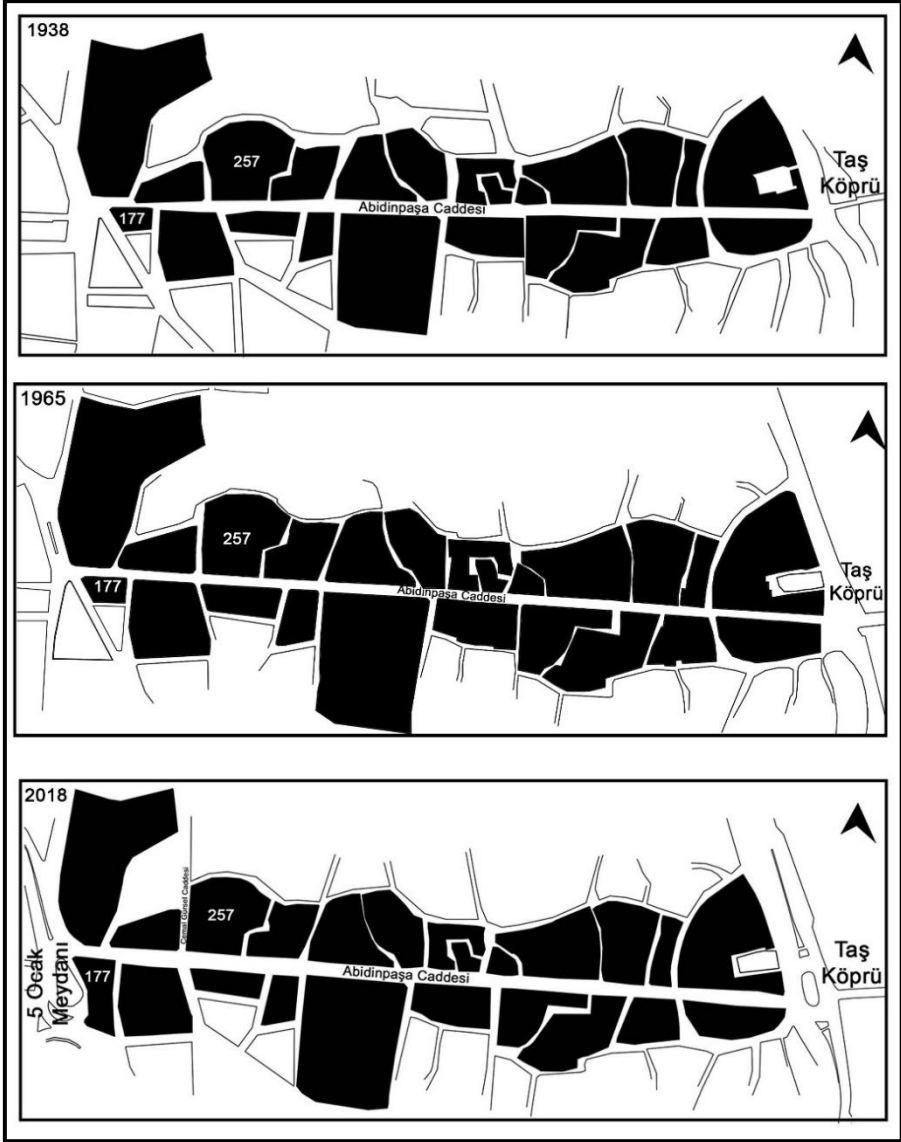
Şekil 7. 1938 ve 1954 Yılları Arasında Yeni Adana Gazetesi'nde Bulunan Bazı Doktor Muayenehanesi İlanları (Şahin, 2019, s.71)

1950li yıllarda ise kentin ekonomik olarak büyümesi ve imar politikaları neticesinde kentin ana caddelerinden biri olarak rantın artış gösterdiği bilinen Abidinpaşa Caddesi'nde, yüksek katlı banka yapıları hızla inşa edilme-ye başlanmıştır. 1965 tarihli hâlihazır haritada görülen (Şekil 8) bu banka yapılarından bazıları günümüzde de mevcuttur. 1965 tarihli hâlihazır haritada Etibank olarak gösterilen yapının o yıllarda Santral Palas adlı otel yapı-sı olduğu ve Etibank'ın otel yapısının belli bir bölümünde hizmet verdiği tahmin edilmektedir. Döneminin önemli otel yapılarından biri olarak, kent haritasında ana fonksiyonu olan otel tanımı yerine Santral Palas yapısının banka adıyla ifade edilmiş olması, banka yapılarının cadde için imgesel değerini gösteren durumlardan biridir (Şahin, 2019). Halk arasında hala Bankalar Caddesi olarak ifade edildiği görülen Abidinpaşa Caddesi, barındırdığı birçok döneme ait fiziki ve sosyal imgelerle çok katmanlı tarihi bir cadde olarak Adana kenti için önem teşkil eden akslardan birisidir.

değişime uğrayan bileşen olduğunu, bu durumun sokak dokusunun kamusal alan sınırını belirleyen fiziki bir yapı olmasıyla ilişkili olduğunu söylemiştir. Conzen'e (1960: 3-5) göre sokak dokusunu oluşturan yapı adaları içerisindeki parseller ve yapıların özel mülkiyet ile olan ilişkileri daha hızlı değişime uğramalarına sebep olmuştur.

Çalışma alanı olarak belirlenen Abidinpaşa Caddesi'ni oluşturan yapı adalarının 1938 ve 2018 yıllarındaki durumu karşılaştırıldığında çalışma alanındaki yapı adası sayısının her iki senede de değişmeyerek 23 adet olduğu fakat ele alınan 80 sene içerisinde bazı dokusal değişimlerin gerçekleştiği görülmüştür (Şekil 9).

Şekil 9'da sunulan 1938 tarihli haritada caddenin batı ucunda bulunan 177 numaralı yapı adasının 2018 tarihli haritada daha büyük ve farklı bir forma dönüştüğü görülmektedir. 257 numaralı yapı adasının batı cephesindeki organik forma sahip sokağın 1965 yılına ait haritada çizgisel bir forma ve 2018 tarihli haritada ise bir caddeye dönüştüğü görülmektedir. Bu iki değişim 1938 ve 2018 yılları arasında çalışma alanındaki sokak dokusuna dair görülen değişimlerin tamamını ifade etmektedir. 257 numaralı yapı adasında meydana gelen değişimin 1967 yılında Cemal Gürsel Caddesi'nin açılması sonucu meydana geldiği bilinirken, 177 numaralı yapı adasında meydana gelen değişim 1985 yılında 5 Ocak Meydanı'nın yapım kararıyla Kemeraltı Camii'ne ait vakıf yapısının yıkılması ve bölgenin kamulaştırılıp çevre düzenlemesi yapılarak meydanın inşa edilmesiyle oluşmuştur (Şahin, 2019, s.85-88).

Şekil 9. Çalışma Alanında 1938 ve 2018 Yıllarındaki Sokak Dokusu (Şahin, 2019: 81)

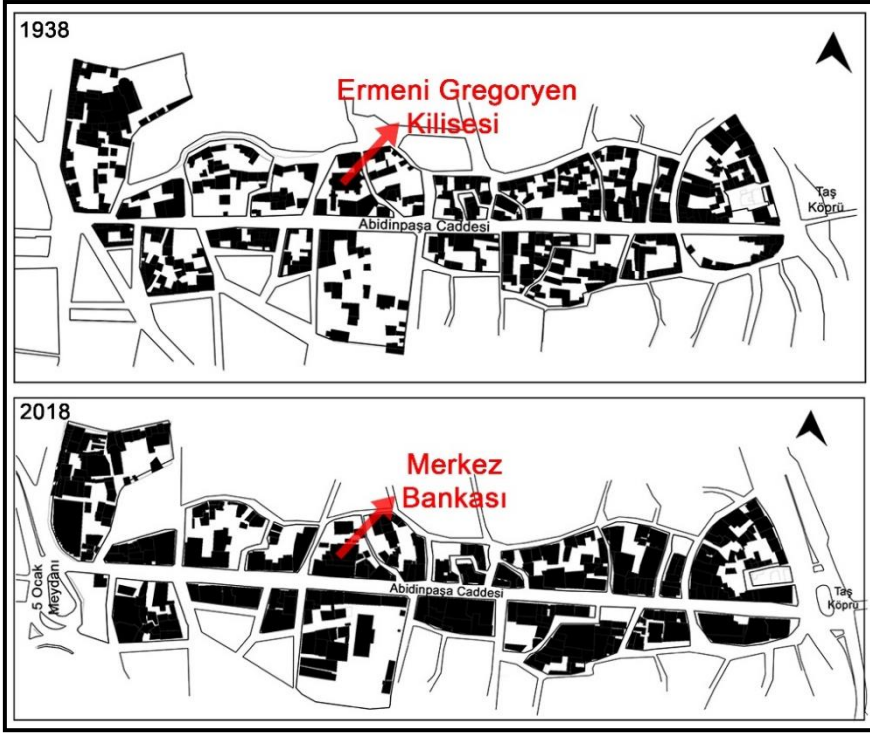
1938, 1965 ve 2018 Yılları Arasındaki Doluluk-Boşluk Oranı

Çalışma alanındaki doluluk-boşluk ilişkileri incelendiğinde (Şekil 10), 1938, 1965 ve 2018 tarihli haritalar çalışma alanındaki yapılaşmanın ele alınan süreç içerisinde arttığını göstermektedir. 1965 tarihli yapı dokusu incelendiğinde, bu haritanın Adana kentinin gelişim sürecinde bahsedilen 1950li yıllara ait koşulların (Şekil 8) bir yansıması olduğu, özellikle cadde cephesinde yoğunlaşan yapı dokusundan anlaşılmaktadır. 2018 yılına gelindiğinde ise yapı dokusunda görülen artışın devam ettiği ve çalışma alanının neredeyse tamamının yapı ile dolduğu görülmektedir. Adana kentinin kentsel gelişim sürecinin ele alındığı bölümde tartışıldığı gibi 1950li yıllardan sonra kent merkezinin dönemsel ekonomik koşullar sebebiyle aldığı göç, yapılaşmanın artmasında etkili faktörlerden biri olmuş, bu sorunları çözmek amacıyla yapılan imar hareketlerinin tarihi kent merkezinde yapılaşmanın ve rantın artmasına sebep olduğu ifade edilmiştir (Çopuroğlu, 2009).

Şekil 10. Çalışma Alanında 1938 ve 2018 Yıllarındaki Doluluk Boşluk İlişkisi (Şahin, 2019, s.91)

Çalışma alanında yapılaşmanın artışı, boş parsellerin dolması ya da eski yapıların yıkılarak yerine yeni yapıların inşası sonucu gerçekleşmiştir. Bu uygulamalar sonucunda cadde üzerinde bulunan birçok tarihi yapının da yıkımının gerçekleştiği bilinmektedir. Günümüzde Merkez Bankası olarak bilinen yapı, 1899 tarihinde inşa edildiği tahmin edilen Gregoryen Kilise-si'nin yıkımı sonucunda 1969 yılında inşa edilmiş olup (Saban, 2017) Şekil 11'de her iki yapının 1938 ve 2018 yıllarında çalışma alanındaki yeri görülmektedir.

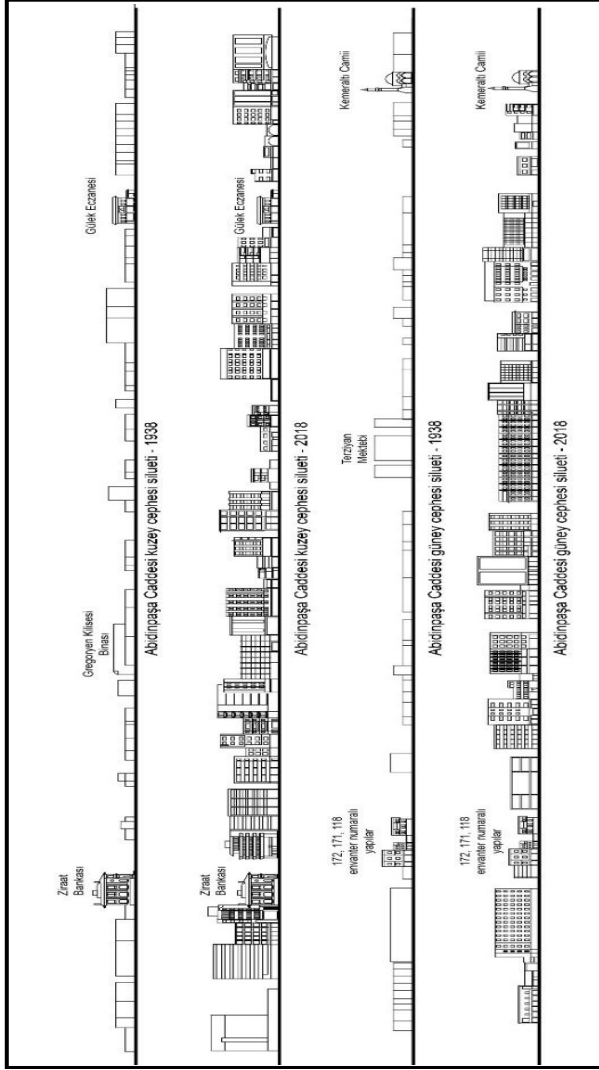
Şekil 11. Çalışma Alanında 1938 ve 2018 Yıllarında Yıkılan ve Yapılan Bazı Yapıların Gösterimi (Şahin, 2019, s.91-101'den Üretilmiştir)

Benzer şekilde Gregoryen Kilisesi'nin karşısında bulunan Ermeni Terziyan Mektebi ve İstiklal İlkokulu yapılarının da bu dönemde yıkılan tarihi yapılar arasında olduğu bilinmektedir (Saban, 2017). Şekil 12 'de İstiklal İlkokulu'nun Kızılay Caddesi'nin yapımı esnasında bir bölümünün yıkıldığı ve atıl kalması sonucu oluşan yangında aldığı hasarı ifade eden gazete haberi görülmektedir.

Şekil 12. 30 Aralık 1967 Tarihli Yeni Adana Gazetesi Haberi
(Yeni Adana Gazetesi Arşivi: 1)

Şekil 13'te 1938 ve 2018 yılında Abidinpaşa Caddesi'nin kuzey ve güney cephe silüetlerini gösteren çizimlerde çalışma alanında iki boyutlu olarak görülen yapılaşma oranındaki artışın, üçüncü boyutta da gerçekleştiği ve 80 yıllık süre içerisinde kat yüksekliklerinin giderek arttığı görülmektedir. Çalışma alanındaki doluluk-boşluk ilişkilerinde yapılaşma oranının ikinci ve üçüncü boyutta gösterdiği artışın, kentteki imar politikalarına paralel bir gelişim göstermekle beraber tarihi dokunun kaybına sebep olması nedeniyle çalışma alanındaki fiziki çevrenin kalitesini olumsuz yönde etkilediği söylenebilir.

Şekil 13. Abidinpaşa Caddesi'nin 1938 ve 2018 Yıllarındaki Kuzey ve Güney Cephe Silüetleri (Şahin, 2019, s.103)

1938-2018 Yılları Arasındaki Yapı Adası-Parsel İlişkisi

1938 ve 2018 yıllarında çalışma alanındaki yapı adası ve parsel ilişkilerini incelemek üzere bu yıllarda her yapı adasında bulunan parsel sayısı ve boyutları sayısal olarak Tablo 1'de gösterilmiş ve çalışma alanındaki parsel bölünmelerini incelemek üzere her iki yıla ait verilerle fiziki durumu belirten haritalar (Şekil 14) hazırlanmıştır.

Tablo 1 karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, 1938 yılından 2018 yılına kadar yapı adaları içerisindeki parsel sayısının azaldığı ve parsel yüzölçümlerinin büyüdüğü görülmektedir. Çalışma alanını oluşturan yapı adalarında görülen bu durum, ele alınan süreç içerisinde tevhit işlemlerinin sıklıkla yapıldığını göstermektedir. Şekil 14'teki haritalarda gösterilen 1938 ve 2018 yıllarındaki parsel bölünmeleri Tablo-1 deki veriler bağlamında incelendiğinde ise, yapı adalarının genellikle cadde cephelerindeki parsellerinin dönüşüme uğradığı, caddeye cephesi olmayan parsellerdeki dokunun genellikle korunarak günümüze geldiği görülmektedir. Cadde çeperlerinde gelişen bu durumun, kentsel politikalar sonucu yapılaşma baskısının zaman içerisinde arttığı bilinen çalışma alanında, Abidinpaşa Caddesi'nin ana cadde olarak getiri değeri daha yüksek bir kentsel mekân olmasıyla ilişkili olduğu söylenebilir.

Tablo 1. 1938 Yılında Çalışma Alanındaki Yapı Adası-Parsel İlişkileri(Şahin, 2019, s.105)

	1938				2018			
	Yapı Adası Numarası	Parsel Sayısı	En Büyük Parsel	En Küçük Parsel	Parsel Sayısı	En Büyük Parsel	En Küçük Parsel	
1	260	74	2998 m ²	5 m ²	51	2757 m ²	5 m ²	
2	259	10	547 m ²	28 m ²	5	1051 m ²	76 m ²	
3	257	27	375 m ²	21 m ²	24	958 m ²	58 m ²	
4	256	15	423 m ²	15 m ²	12	701 m ²	50 m ²	
5	255	11	1204 m ²	29 m ²	11	1581 m ²	29 m ²	
6	253	13	550 m ²	55 m ²	13	500 m ²	36 m ²	
7	195	12	273 m ²	50 m ²	10	367 m ²	17 m ²	
8	196	5	161 m ²	45 m ²	5	150 m ²	46 m ²	
9	150	5	314 m ²	25 m ²	5	207 m ²	25 m ²	
10	151	33	251 m ²	38 m ²	17	602 m ²	114 m ²	
11	152	20	368 m ²	18 m ²	15	673 m ²	10 m ²	
12	153	14	177 m ²	4 m ²	13	180 m ²	38 m ²	
13	154	60	390 m ²	12 m ²	52	350 m ²	13 m ²	
14	136	26	1326 m ²	15 m ²	10	1303 m ²	13 m ²	
15	143	30	527 m ²	10 m ²	15	530 m ²	9 m ²	
16	148	14	477 m ²	87 m ²	17	773 m ²	74 m ²	
17	149	19	293 m ²	50 m ²	12	888 m ²	56 m ²	
18	194	11	756 m ²	82 m ²	10	770 m ²	85 m ²	
19	191	24	3510 m ²	50 m ²	27	2830 m ²	70 m ²	
20	188	11	213 m ²	30 m ²	8	265 m ²	28 m ²	
21	183	14	404 m ²	13 m ²	6	532 m ²	44 m ²	
22	182	52	400 m ²	5 m ²	23	423 m ²	14 m ²	
23	177	15	363 m ²	10 m ²	16	350 m ²	5 m ²	

Şekil 14. Çalışma Alanında 1938 ve 2018 Yıllarındaki Yapı Adası-Parsel İlişkisi (Şahin, 2019: 107-108)

Yapı adası parsel ilişkileri incelendiğinde parsel yüzölçümlerinde değişim olan bölgelerde gösterdiği artışın, kentsel politikalar neticesinde yapılaşma oranının artması ile ilişkili olduğu düşünülmektedir.

1938-2018 Yılları Arasındaki Bina-Parsel İlişkisi ve Arazi Kullanım Özellikleri

Morfolojik analiz kapsamında bina parsel ilişkileri, çalışma alanında bulunan yapı dokusunun çeşitliliği ve bu çeşitliliğin sağladığı sosyal dokuyu da fiziksel değişimle beraber değerlendirebilmek amacıyla, arazi kullanım özellikleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, çalışma alanında bulunan parsel sayıları, parselin boşluk ya da doluluk durumu, dolu parseller için ise yapının parsel üzerindeki oturumu ve kullanım özelliklerine dair verilerin 1938 ve 2018 yıllarındaki durumu Tablo 2 ve 3'te derlenmiştir.

Tablo 2. 1938 Yılında Çalışma Alanındaki Bina-Parsel İlişkileri (Şahin, 2019: 111)

Yapı adası numarası	Boş parsel	Yapının tam oturduğu parsel sayısı	Bahçeli parsel		Toplamlarsel sayısı
			Ön bahçeli	Arka bahçeli	
260	2	46 T + 2 K	8 K + 4 RD + 1 T + 1 OT	9 K + 1 T	74
259	2	1 K + 2 LK + 1 T	-	4 K	10
257	5	3 K + 2 T	6 K	11 K	27
256	-	1 T + 1 K	7 K + 1 DP	5 K	15
255	3	2 K + 1 O	2 K + 1 O + 1 Dİ	1 T	11
253	-	1 K	8 K	4 K	13
195	2	1 K + 2 T	3 K + 1 T	3 T	12
196	1	2 K	-	2 T	5
150	-	2 K	1 K	1 T + 1 K	5
151	4	5 K + 4 T	8 K + 1 T	1 Dİ + 10 K	33
152	3	4 K	6 K	5 K + 2 T	20
153	2	9 K + 1 T	-	2 K	14
154	5	25 T + 12 K	8 K	10 K	60
136	1	2 Dİ + 1 OT + 20 T	-	2 T	26
143	3	4 K + 17 T	3 K	2 K + 1 T	30
148	2	1 K	3 K	7 K + 1 RD	14
149	1	2 K + 2 T	5 K	8 K + 1 T	19
194	1	1 K	3 K	6 K	11
191	8	6 K	3 K + 2 O	4 K + 1 T	24
188	1	3 K + 2 T	1 K	4 K	11
183	-	6 K + 2 T	3 K	3 K	14
182	6	3 K + 29 T	2 K + 1 T	11 T	52
177	-	13 T + 1 Dİ	-	1 OP	15

K: konut T: ticaret LK: lokanta O: okul OP: otopark OT: otel Dİ: dini yapı RD: resmi daire DP: depo

Tablo 3. 2018 Yılında Çalışma Alanındaki Bina-Parsel İlişkileri (Şahin, 2019: 112)

Yapı adası numarası	Boş parsel	Yapının tam oturduğu parsel sayısı	Bahçeli parsel sayısı		Toplam parsel sayısı
			Ön bahçeli	Arka bahçeli	
260	3	38 T + 1 Dİ	5 T + 1 Dİ	-	51
259	-	6 T	-	-	5
257	12	3 T	4 T	1 BB + 1 SKT	24
256	5	4 T	-	2 T	12
255	2	5 T	1 BB	1 T	11
253	2	5 T + 1 K	2 T	2 T	13
195	2	3 T + 1 DP	1 T	-	10
196	1	4 T	-	-	5
150	-	3 T	-	-	5
151	-	9 T + 1 SKT	-	5 T + 1 SKT	17
152	3	11 T	1 T	-	15
153	-	9 T	-	-	13
154	4	28 T + 4 K + 2 DP + 1 OP + 3 BB	1 K	-	52
136	-	4 T	1 T	-	10
143	-	1 DP + 1 BB + 7 T	1 T	1 T	29
148	-	4 T + 2 DP	-	-	17
149	-	12 T + 1 OP	-	-	12
194	-	7 T	-	-	10
191	-	27 T	1 O	-	27
188	-	5 T	-	-	8

mektedir. Yapı adasının bu cephesinin baktığı sokağın adı 1938 tarihli haritada Eski Salcılar Sokak olarak görülürken, sokağın bu adının eskiden Seyhan Nehri kıyısında yapılan salcılık mesleği ile alakalı olduğu bilinmektedir (Saban, 2017). Söz konusu bölgenin kent tarihi için önemli bir konuma sahip olup, Adana İç Kalesi'nin sınırlarını oluşturduğu tahmin edilmektedir (Saban, 2017).

Çalışma alanındaki kullanım özellikleri 80 yıl içerisinde esaslı bir değişim göstermiş, bu dönüşüm cadde kullanıcısının belleğindeki kentsel mekâna dair imgeleri de etkilemiştir. Zaman içerisinde değişen sosyal koşullar sonucunda oluşan ya da yaratılan yeni ihtiyaçlar, yeni bir yapıyla çevreyle birlikte sosyal çevreyi de beraberinde getirerek dönüşümün çeşitli bağlamlarda ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Sonuç

Yapılan çalışma sonucunda 1938 ile 2018 yılları arasındaki fiziksel değişimi kentsel morfoloji yaklaşımlarından M.R.G. Conzen'in geliştirmiş olduğu kültürel coğrafya, tarihi coğrafya ve ekonomik tarih temelinde geliştirilen kent-plan çözümlemesi yöntemi ile değerlendirilen Abidinpaşa Caddesi'nin, kent merkezinde bulunan ana caddelerden biri olarak, Adana kentinde süregelen imar çalışmalarının fiziki bir yansıması olduğu görülmüştür. Çalışma alanında zaman içerisinde artan yapılaşma, rant esaslı kararların bir sonucu olarak tarihi caddenin çok katmanlı dokusunda tahribata yol açmış ve günümüzde caddenin fiziki yapısıyla beraber sosyal yapısının da değişmesine sebep olmuştur. Antik Roma Dönemi'nde sütunlu bir cadde olduğu tahmin edilen Abidinpaşa Caddesi, günümüzde fiziksel çevresinde bu döneme ve farklı dönemlere ait izler taşınmasına rağmen günümüzde ticari kullanım alanlarıyla öne çıkan bir cadde haline gelmiştir. Dönüşüme uğrayan fiziki ve sosyal yapının kent kullanıcısının belleğindeki imgesel değerleri de dönüşüme uğratması, Abidinpaşa Caddesi'nin tarihi bir kentsel mekân olarak önemini vurgulamaktadır.

Çalışma kapsamında yöntem olarak belirlenen kentsel morfoloji yaklaşımı dâhilinde yapılan analizler Abidinpaşa Caddesi ve caddeyi oluşturan yapı adalarındaki dönüşümü fiziksel bağlamda takip edebilmeyi sağlarken, sosyal yapıda meydana gelen değişimlerin tespit edilmesine ve bu karşılıklı dönüşüm ilişkisinin tutarlı bir çerçevede ele alınmasına katkı sağlamıştır.

Extended Abstract

A Morphological Evaluation in Adana Historical City Center; Transformation of Abidinpaşa Avenue

*

Beliz Büşra Şahin

ORCID: 0000-0002-1403-3642

Fazilet Duygu Saban

ORCID: 0000-0002-8906-6748

The cities that we live change as a result of various physical conditions in time. The new circumstances which occur during that change are not restricted with physical context but also triggers other types of change in the social structure in various scales. Diversity of the research based on the city notion has increased in time as a result of the multidisciplinary essence of the city. Urban morphology studies that focus on the changes that have emerged on urban form helps to understand the transformation process of the cities in context of evaluating the changes that have occurred in different extents in the city. Within the rapid change of European cities at the end of the 19th century, research on the concept of the city gained depth in areas such as geography, archaeology and history, and these researches formed the basis of urban morphology studies. M.R.G Conzen, who had pioneering studies in this field, started his research in Germany in 1926 and his studies in cultural geography, historical geography and economic history contributed to the content of the morphological approach. Another urban morphological approach developed in Italy under the leadership of Saverio Muratori was explained with the concept of operational history and this approach aimed to produce information about the city and to contribute to architectural production within this information. This morphological approach called typo-morphology explains the urban form by classifying the structures and the voids among the structures in the city. Besides typo-morphological studies, in France, sociology based urban morphological approach was developed and changes occurred in urban form were also evaluated sociologically. These urban morphology studies which were established in different cities of Europe created three different

pioneer approaches in urban morphology field which are English School, Italian School and French School.

Within the scope of this research, the town-plan analysis method developed by Conzen, was determined as the scientific method for the study and the examinations were done in this context. While the study area was determined as the boundaries of the street blocks that created Abidinpaşa Street, timespan of the study was specified in accordance with the date of the map of 1938, which was the oldest map available. The aim of the study was to analyse the change that occurred in the physical form of Abidinpaşa Street in the historical city centre of Adana between 1938 and 2018 in the context of the determined morphological approach and to evaluate the content and effects of the various factors behind the change. The study area, which was analysed with a geography and history-based morphological approach, was divided into periods with the help of materials such as cadastral maps and current maps, where the physical development process of the city can be followed.

The historical and development process of the city of Adana, which is a multi-layered historical city, has an important place for the study due to its contribution to understand the transformation in the study field. It is still possible to observe physical structures and images belonging to different periods on Abidinpaşa Avenue, which was considered as a survived city axis from Roman Period and which continues to be an important city axis. While there were not a remarkable urban development plan before the establishment of the Republic of Turkey in the city of Adana, with the foundation of the Republic, the city has progressed towards becoming a modern city. In 1950s, improvement of the city both physically and economically was great with an excessive level of migration to the city centre and depending on these circumstances the needs of the city started to change. While this development process caused a pressure in the city centre, both physical structure of Abidinpaşa Avenue and the perception of the citizens were affected substantially. Abidinpaşa Avenue was called as Doctors Avenue because of the existence of surgeries until 1950s, while the emergence of bank branches caused the avenue to be called as Banks Avenue starting from 1960s.

Morphological analysis of Abidinpaşa Avenue was carried out based on the morphological approach developed by M.R.G Conzen within a time span of 80 years and the examination was undertaken in four different stages in the context of his approach. Street system, building fabric, the relationship between streets and plots, as well as plots and buildings and land use features of

the study field were analysed in detail, with the help of the figures that were created based on various maps belonging to different periods. Street system and building fabric analysis were made based on the maps of 1938, 1965 and 2018. The map of 1965 has an important place in order to understand the physical features of an important development period of Adana for these evaluations. The figures examining the relationship between streets and plots, as well as plots and buildings and land use change were created based on the maps of 1938 and 2018, and the quantitative and qualitative information that were gathered from the related maps tabulated to make detailed evaluation. Figures concerning the relationship between plots and buildings were also created and examined with the information of land use features in order to make a comprehensive evaluation in the study field that contains a variety of building fabric and the social texture provided by this diversity.

The examination showed that the street system in Abidinpaşa Avenue which is believed to have survived from Roman Period was mostly preserved, although there is a substantial increase in the height and volume of the building fabric. While the plot sizes in the study field were enlarged in time, it was also seen that this change especially occurred in the facade looking towards the avenue. The study revealed that the transformation emerged in plots happened as a result of various factors and land use features have an essential part to understand this complex relation. As a result of the study, it is revealed that the transformation in Abidinpaşa Avenue, underwent a fundamental change in terms of buildings, land use and number of storeys, whereas the change in street fabric and parcels realized in a smaller scale. Consequently, analysis made within the scope of urban morphological approach helped to follow the physical and social transformation of the study field in a consistent context.

Kaynakça/References

- Altunkasa, F. (2004). Adana'nın kentsel gelişim süreci ve yeşil alanlar. *Adana Kent Konseyi Çevre Çalışma Grubu Bireysel Raporu*
- Bilsel, C. (2015). Kent tarihi araştırmalarında mekânbilimsel bir yaklaşım: Batı'da ve Türkiye'de kentsel morfoloji çalışmalarının öncülleri. *Türkiye Kentsel Morfoloji Sempozyum Bildiriler Kitabı* (S. 59-77)
- Calvino, I. (2012). *Görünmez kentler*. İstanbul: Y.K.Y Yayınları.
- Conzen, M. R. G. (1960). *Alnwick, Northumberland; A study in town-plan analysis*. Londra: Orge Philip And Son.

- Çoğuroğlu, M. A. (2009). Adana'da kentleşme ve imarsız gelişmenin 50 Yılı. *Planlama*, 1(45), 53-65
- Faroqhi, S. (1994), *Osmanlı'da kentler ve kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Hild, H., ve Hellenkemper, F. (1990). *Kilikien Und Isaurien*, Tıb 5. (154-158) Viyana: Öaw.
- Hoffmeister, B. (2004). The study of urban form in Germany. *Urban Morphology*, 8(1), 3-12
- İşisağ, A. N. (2019). *Abidin Paşa Adana valisi*. Ankara: Akademisyen Kitabevi .
- Kostof, S. (1991). *The city shaped*. Londra: Thames And Hudson.
- Krier, R. (1979). *Urban space*. Londra: Academy Editions.
- Larkham, P. J. (1998). Urban morphology and typology in United Kingdom. A. Petruccioli, *Typological Process And Design Theory* İçinde (s.159-177) Cambridge: Akpıa.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın üretimi*. (I. Ergüden Çev.), İstanbul : Sel Yayınları.
- Lynch, K. (2010). *Kent imgesi*. (İ. Başaran, Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Moudon, A. V. (1994). Getting to know built landscape: Typomorphology. K. Franck, L. H. Schneckloth, *Ordering Space: Types In Architecture And Design*, içinde (s. 289-911), New York: Van Nostrand Reinhold
- Moudon. A. V. (1997). Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. *Urban Morphology*, (1), 3-10
- Muratori, S. (1960). *Studi per una operante storia urbana Di Venezia*. Roma: Istituto Poligrafico Dello Stato, Libreria Dello Stato.
- Oral, F. D. (1996), *Xvi. yüzyılda adana kentinin fiziksel yapısı*. Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tübess. (Tez No: 50267).
- Paneraı, P., Depaule, J. C, ve Castex, J. (2004). *Urban forms*. Oxford: Architectural Press An İmprint Of Elsevier.
- Rossi, A. (2006). *Şehrin mimarisi*. (N. Gürbilek, Çev.), İstanbul: Kanat Kitabevi, Kanat Kitap.
- Saban, F. D. (2017). *Geleneksel Adana: Mahalleler, sokaklar, binalar*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Şahin, B. B., Yıldız, B., Saban, F. D. (2018), Adana, Yüreğir küçük sanayi sitesi'nin morfolojik açıdan incelenmesi. *Türkiye 2. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Değişken: Değişken Kent, Mekân Ve Biçim Bildiriler Kitabı* içinde (s. 437-452)
- Şahin, B. B. (2019). *Adana tarihi kent merkezinde morfolojik bir okuma; Abidinpaşa Caddesi'nin 1938-2018 yılları arasındaki fiziki değişimi*. Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yök Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 582685)
- Umar, N. (2011). *Adana Tepebağ-Kayalıbağ Kentsel Ve Arkeolojik Sit Alanı Koruma Projesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yök Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 293999)